

րեզմանը բաղմայարկ ու աշտարակածե է, երբեմն էլ՝ ուտոնդածե»¹²: Չխօսելով այն մասին, որ ամէն «ուտոնդա» դեռ Զուարթնոց չէ՝ նկատենք սակայն, որ այս մէջըբերման սկզբնամասն ու վերջը միմեանց ամբողջութեամբ բացասում են. սկզբում ուտոնդածեութիւնը «անյայտ էր», վերջում՝ «բաղմայթիւ պատկերներ... երբեմն էլ՝ ուտոնդածե»։ Սրանցից մէկն ու մէկը, իսկ մեր համոզմամբ՝ վերջնամասը, իրականութեանը չի համապատասխանում՝ լոկ յայտարարութիւն է։

Բանն այն է, որ այս հարցն այժմ ոչ մի նշանակութիւն չունի, քանի որ Սեն-Շապելի հարթաքանդակների իրականացման ժամանակը հարցի լուծման վճռորոշ կողմը չէ. այն նոյնիսկ կարող էր աշխարհ եկած լինել ընդհուպ մեր դարի սկզբում, երբ դեռ չկար Թորամանեանի վերակազմութիւնը եւ յայտնի չէր Գազկաշէնի մանրակերտը. չէ՞ որ մինչեւ այսօր էլ այդ էքսպոնատների մի իրական կրկնօրինակ չի ստեղծուած։ Դրա հիման վրայ մենք դարձեալ իրաւունք կ'ունենայինք դրանք համարել Զուարթնոցի վերապատկերում՝ աղբիւր-նախօրինակի հարցը թողնելով որպէս այլ քննարկման առարկայ։

Սեն-Շապելի հարթաքանդակների շուրջ ցարդ շարունակուող բանավէճերում անհարկի քննութեան ոլորտ են ներքաշուած երբեմն անկարեւոր կողմեր՝ մինչեւ վերջ չբացայայտելով հարցի հիմնականը, էութիւնը։

Այժմ կարեւորն այն է, որ Փարիզի Սեն-Շապել եկեղեցում պահպանուած են որմնաքանդակներ, որոնք անվիճելիօրէն հանդիսանում են Զուարթնոցի կամ Զուարթնոցը կրկնող տաճարներից որեւէ մէկի վերարտադրութիւնը։ Աշխարհում չկայ մի ուրիշ շինութիւն, որ իր արտաքին արտայայտչապատկերով այնպէս նմանուէր

մի կողմից՝ յիշեալ քանդակներում պատկերուած շինութեանը, միւս կողմից՝ Զուարթնոցին, Գազկաշէնին ու մասամբ՝ Բանակին։ Միայն սրանք են, որ նոյնական են։

Սեն-Շապելի գիտարկուող հարթաքանդակների եւ Զուարթնոցի առնչութիւնները վիճարկողներն անցած 20 տարիների ընթացքում շատ գրեցին, բայց եւ ի վիճակի չեղան ներկայացնել մի այլ շինութեան պատկեր, որ նոյնքան նման լինէր այդ քանդակներին, եւ ապա Զուարթնոցին ու նրա նմանակներին (Սեն-Սաւենի մասին կը խօսուի ստորեւ)։

Զարմանալին այն է, որ յիշեալ առնչութիւնները ժխտողները, միաժամանակ չեն ժխտում վերոյիշեալ էքսպոնատների առկայ նմանութիւնները, սակայն այդ երեւոյթը չեն գնահատում պրոֆեսիոնալ-մասնագիտօրէն։ Օրինակ՝ Ստ. Մնացականեանը գրում է «...այն արտաքին, զուտ ձեւական գնահատութիւնը, որը կայ Տ. Մարութեանի կողմից բերուած այդ պատկերաքանդակի եւ Գազկաշէնի միջեւ, ոչ մի հիմք չի կարող տալ այդքան հեռու գնացող եզրակացութիւնների համար» (ընդգծումներն իմն են - Տ. Մ.)¹³։

Գրեթէ նոյն ձեւով է արտայայտուած նաեւ Պ. Դոնաբեդեանը՝ գրելով, թէ «...Սենտ-Շապելի քանդակի գնահատութիւնը Զուարթնոցի եւ Գազկաշէնի հետ պատահական բնոյթ է կրում» (ընդգծումներն իմն են - Տ. Մ.)¹⁴։

Եթէ այլ ասպարէզներում «արտաքին, զուտ ձեւական» նմանութիւնը հնարաւոր է, որ անկարեւոր լինի, ապա ճարտարապետական արուեստի կոթողների ոճական, կոմպոզիցիոն յորինուածքի եւ այլ կողմեր բնորոշելու համար «արտաքին, զուտ ձեւական» նմանութիւնն ունի առաջնակարգ,

13 Ստեփան Մնացականեան, «Մի անընթաց վկայութիւն», որ արժանի է հերքման, էջ 35:
14 Պատրիկ Դոնաբեդեան, Աշ. աշխ., էջ 266:

12 Նոյն տեղում, էջ 265:

նոյնիսկ՝ վճռական նշանակութիւն, եւ այդ իրական երեւոյթը ոչ թէ պիտի արհամարհուի, այլ ըստ ամենայնի գնահատուի, եւ հէնց դրա հիման վրայ էլ «հեռու գնացող եզրակացութիւններ» կայացուեն։

Պ. Դոնաբեդեանը, ծանօթանալով գրականութեան մէջ հանդիպող՝ Սեն-Շապել եկեղեցուն վերաբերող նիւթերին, յիշեցնում է, որ «1793 թ. նոր կառավարութեան հրամանով քանդուեցին տաճարի վրայ գտնուող, Ֆէոդալիզմի եւ միապետութեան հետ առնչուող բոլոր նշանները (իսկ դրանց մեծ մասը գտնուած էր արեւմտեան շքամուտքի վրայ)»¹⁵։ Նա նաեւ գրում է, որ «1630 թ. մեծ հրդեհից յետոյ տաճարի ծածկը փլուեց եւ երկրորդ յարկը վնասուեց»¹⁶։ Ի վերջոյ, որպէս կարեւոր մտաւորութիւն, գրում է. «Յամենայն դէպս, շքամուտքի գետնախարխիլի վիճակին վերաբերող գրուածքներում հաստատուած է, որ սկզբնական քանդակներից գրեթէ ոչ մի բան չէր մնացել 1793 թ. յետոյ»¹⁷։

Եթէ իրօք անցեալ դարում վերականգնելիս յայտնի չի եղել սկզբնապէս գոյութիւն ունեցած քանդակների ինչ լինելը, ապա անհիմն է նաեւ պնդելը, թէ նորը սկզբնականի կրկնութիւնը չէ։ Այդ մեզ յայտնի չէ։ Միանգամայն հնարաւոր է, որ թէ՛ հինը, թէ՛ նորը նոյն նախօրինակի պատճէնները եղած լինեն։

Ափսոսանքով պէտք է նշել, որ Պ. Դոնաբեդեանի յօդուածում նոյնպէս առկայ է մի յատկանշական կողմ. դա այն է, որ որոշ հեղինակներ սկզբնաղբիւրների փաստերը մեկնաբանում են ոչ այնպէս, ինչպէս թեմէնքում է պարզ տրամաբանութիւնը եւ, լազրում է պարզ տրամաբանութիւնը նրանք ապա, ամենակարեւոր տեղերում մէջբերեն դիմում փաստացի եւ բառացի մէջբերումների, այլ իրենք են բնագրերը մեկնա-

բանում, ինչպէս այն հասկանում կամ, թերեւս, ինչպէս ուզում են հասկանալ եւ դրա հիման վրայ էլ յանգում են եզրակացութիւններին։

Տուեալ դէպքում Պ. Դոնաբեդեանն իր յիշեալ յօդուածով յաւակնում է անհիմն համարել նախորդ հեղինակների մտայնագումները։ Պէտք էր սպասել, որ այդ ցանկութիւնն իրականացնելու համար հեղինակը կը մտահոգուի եւ իր եզրակացութիւնների հաւաստիութիւնը կ'ապահովի իր իսկ կողմից յիշուող «աղբիւրներում» տեղ գտած փաստերի ճշգրիտ մեկնաբանումներով եւ ապա՝ դրանց վերլուծական մեկնարկով եւ ապա՝ դրանց վերլուծական մեկնարկով եւ ապա՝ դրանց վերլուծական մեկնարկով Մասնաւորապէս, վերաբերեալ պնդումը՝ «Յամենայն դէպս, շքամուտքի գետնախարխիլի վիճակին վերաբերող գրուածքներում հաստատուած է, որ սկզբնական քանդակներից գրեթէ ոչ մի բան չէր մնացել 1793 թ. յետոյ»¹⁸ (ընդգծումն իմն է - Տ. Մ.), անտարակոյս պէտք է վաւերացուէր ճշգրիտ մէջբերումով։

Պ. Դոնաբեդեանը տեղեկութիւններ է քաղում նաեւ Սորբոնի պրոֆեսոր Լուի Գրոգէթի՝ Սեն-Շապելին նուիրուած աշխատութիւնից, որն ամէն կերպ բացատում է նոյնեան տապանի առկայ քանդակների վերարտադրութիւն լինելը։ Թւում է, թէ մեր յօդուածագիրը պէտք է որոշակի վերապահութեամբ վերաբերուէր պրոֆ. Լուի Գրոգէթի այդ հաղորդումներին՝ նկատի ունեցելով նրա աշխատութեան համեմատաբար ուշ ասպարէզ գալը (1975 թ.), երբ արդէն մեզ մօտ եւ, յատկապէս ֆրանսիական մշակութիւնում յիշեալ քանդակները գիտարկուել մուլում յիշեալ քանդակներով՝ նրանց ինչին նոր մեկնաբանութիւններով՝ նրանց իրականացման գործում տեսնելով հայ վարպետների մասնակցութիւնը։

Պ. Դոնաբեդեանը, ծանօթանալով Սեն-Շապելի հին նկարագրութիւններին, հան-

18 Նոյն տեղում:

15 Նոյն տեղում, էջ 264:

16 Նոյն տեղում:

17 Նոյն տեղում:

գիպում է «գժուարիմաց հարթաքանդակներ» արտայայտությունները. նա հնարաւոր է համարում ենթադրել, թէ այդ «տերմինի տակ պէտք է հասկանալ Նոյեան տապանը»¹⁹: Բայց եւ իսկոյն, հեռանալով այդ մտքից, տողատակում (16) նշում է. «Նոյ նահապետի պատմութիւնը՝ Աստուածաշնչի հանրաճանաչ էպիզոդներից մէկը, չէր կարող, իհարկէ, անհասկանալի թուալ ֆրանսիական հեղինակներին»:²⁰

Պէտք է նկատել, որ, իրօք, ֆրանսիական հեղինակներին, եւ ոչ միայն ֆրանսիական, յայտնի է Նոյեան տապանի լեզենդը ու նրա պատկերաւորումը քրիստոնեայ ժողովուրդների մօտ, հետեւաբար՝ Սեն-Շապելի քանդակի այդ մասը նրանց հասկանալի կը լինէր, բայց հաւանաբար «գժուարիմաց» է մնացել եռաստիճան շինութիւնը, որ չի յիշուում Աստուածաշնչում:

Ըստ Պ. Դոնաբեդեանի՝ Սեն-Շապելի Նոյեան տապանի եռաստիճան շինութիւնը հանդիսանում է «...երուսաղէմի Քրիստոսի գերեզմանի խորհրդանշական պատկերը՝ ոտտոնդաձեւ, եռայարկ կառուցուածքի ձեւով»:²¹ Ըստ Ստ. Մնացականեանի՝ այդ «...բարձրաքանդակը կազմում է ֆրանսիական զարդարուեստի օրգանական մասը»²²: Նա նաեւ գրում է. «Նոյն այս ոտտոնդաձեւ, եռայարկ կոմպոզիցիան իր որոշակի դրսեւորումն է գտնում 4-րդ դարի սկզբում Կոնստանդինոս կայսեր մօր՝ Հեղինէի կողմից, Քրիստոսի գերեզմանի վրայ կառուցուած տաճարում»:²³

Բանն այն է, որ մինչեւ օրս յայտնի չէ, թէ Քրիստոսի գերեզմանի վրայ ինչ շինութիւն է եղել, թէ այն ինչ ձեւ է ունեցել: Գոյութիւն չունի հնագոյն որեւէ քանդակ

19 Նոյն տեղում:
 20 Նոյն տեղում:
 21 Նոյն տեղում, էջ 265:
 22 Ստեփանն Մնացականեան, «Մի նոր վկայութիւն», որ արժանի է հերքման, էջ 35:
 23 Նոյն տեղում, էջ 34:

(թէկուզ եւ «փղոսկրեայ կաղմի վրայ»), մանրակերտ կամ մանրանկար, եւ ոչ էլ նկարագրութիւն, որն արտայայտէր Քրիստոսի գերեզմանի շինութեան ճշգրիտ ձեւը: Առկայ են միայն ու միայն ենթադրութիւններ եւ այդ աննիւթական հիմքի վրայ մեր ժամանակներում որոշ հետազօտողների կողմից ստեղծուած վերակազմութիւններ: Նոյնիսկ փղոսկրեայ կաղմերի վրայ երեւացող, որպէս Քրիստոսի գերեզման ենթադրուող շինութիւնները միմեանցից բոլորովին տարբեր յօրինուածքներ ունեն: Եւ այդ բնական է, քանի որ փղոսկրեայ կաղմեր պատրաստողները, տեսած չլինելով գերեզմանի վրայ որեւէ շինութիւն, պատկերել են այնպէս, ինչպէս ենթադրել են, կամ ինչպէս աւանդաբար իրենց է փոխանցուել նախորդներից: Այդպիսին է նաեւ Ստ. Մնացականեանի յիշատակած Կոնստանդինոսի մօր՝ Հեղինէի կողմից Քրիստոսի գերեզմանի վրայ կառուցուած տաճարը, որից ոչինչ չի մնացել, նրա ձեւերը յայտնի չեն, վերակազմութիւններն էլ ենթադրական են: Դրանք մի գէպքում եռաստիճան են՝ բազիլիկ հիմքով, միւս գէպքում՝ բազիլիկոստ-աշտարակաձեւ եւ այլ ձեւերի: Ըստ որում, դրանց հեղինակներից ոմանք պատկերներն ստեղծելիս անկասկած իրենց տրամադրութեան տակ ունեցել են ոչնչալ շինութիւնների վերակազմութիւններ, դրանց թուում նաեւ՝ թորամանեանական Զուարթնոցն ու Գագիաշէնը, ինչպէս եւ Կալգինի Բանակը: Եւ ահա մեր օրերի այս հետազօտողները, Սեն-Շապելի ոչնչալ կրկնօրինակները թողած, ընկել, որոնում են երբեւէ չեղած մի պատկեր, որ նրանով միտեն ամէն առնչութիւն ունէալ յուշարձանների միջեւ:

Բայց իրօք, Քրիստոսի գերեզմանի վրայ ոչնչալ չէնք եղել է, թէ՞ ոչ: Ընդհանրապէս յայտնի է, որ շարունակաբար գործող, կարեւոր տաճարները վնասուելուց յետոյ միշտ էլ նորոգուել, յարստեւել են: Եթէ Քրիստոսի գերեզմանի վրայ յատուկ շէնք եղած լինէր, նա չէր կարող քրիստո-

նէութեան կենտրոն երուսաղէմում անհետք մնալ, տեսքով մոռացուել:

Նոյ նահապետի եւ իր տապանի հետ կապուած լեզենդի պատկերումը, ըստ երեւոյթին, եզակի երեւոյթ չէ. այն հանդիպում է տարբեր ժողովուրդների արուեստի եւ պատմութեան նիւթերում: Եւ ահա դրանցում բացակայում է Սեն-Շապելի բարձրաքանդակում առկայ շինութիւնը: Եթէ Քրիստոսի գերեզմանի վրայ շինութիւն եղած լինէր ու նրա պատկերը տարածում գտած՝ ապա տուեալ լեզենդի պատկերի բոլոր տարբերակներում շէնքը կը լինէր: Իրականում ոչ միայն Սեն-Շապելի քանդակներում, այլեւ մանրանկարչութեան շատ եւ շատ երկերում, միջավայրը ստեղծուած է տարբեր յօրինուածքների շէնքերի առկայութեամբ: Դրանք վաղ միջնադարում կառուցուած նշանաւոր սրբավայրերի եւ դանազան շինութիւնների վերարտադրութիւններ են: Այս վերջիններիս պատկերներում կան նաեւ այնպիսիները, որոնք բազմայարկ են, ճակտոնով, երբեմն՝ սիւնազարդ: Դրանք վերացական չեն, կոնկրետ օբիեկտների իւրովի մեկնաբանութիւններ են:

Երբ Ստ. Մնացականեանը համաձայնում ու գրում է, թէ «...որոշ արեւմտաեւրոպական ուսումնասիրողներ Զուարթնոցը մինչեւ իսկ նոյն այդ Քրիստոսի գերեզմանի տաճարի օրինակով կառուցուած յուշարձան են համարում»²⁴, նա պէտք է այդ ուսումնասիրողներին առաջարկէր նախ ցոյց տալ Քրիստոսի գերեզմանի պատկերը, ապա փորձէր մեզ համոզել դրանում: Եթէ Զուարթնոցը Քրիստոսի գերեզմանի շինութեան կրկնութիւնն է, ապա այն պիտի երուսաղէմի շէնքերի ձեւն ունենար, որովհետեւ Երուսաղէմի շէնքերը պէտք է որ ահապէս երեւոյթին Քրիստոսի գերեզմանի շէնքին: Այդ ինչպէ՞ս եղաւ, որ մօտիկները չնմանուեցին, հեռաւոր Զուարթնոցը

նրան կրկնեց: Մեր համոզմամբ, այստեղ առկայ է ճիշտ հակառակ մի երեւոյթ. վերջին շրջանում Քրիստոսի գերեզմանի ենթադրեալ շինութեան ձեւը փնտրողները, թաղրեալ շինութեան ձեւը փնտրողները, ժանօթանալով թորամանեա նական վերակազմութեամբ Զուարթնոցի ազնուական կազմութեան նիւթերում: Եւ ահա դրանցում բացակայում է Սեն-Շապելի բարձրաքանդակում առկայ շինութիւնը: Ըստ որում, տոսի գերեզմանի շինութիւնը, որ Սեն-Շապելի կահնակներում գրոշմել են Զուարթնոցը, իրականում ոչ միայն Սեն-Շապելի քանդակներում, այլեւ մտադրութիւնն ունեցած զակոյղներն այդ մտադրութիւնն ունեցած լինեն: Դրանից ելնելով էլ նրանք այդ քանդակներում գրոշմել են Զուարթնոցը, իրականում նրա տեսել Քրիստոսի գերեզմանի շինութիւնը կամ Աստուծոյ տունը երկրի վրայ:

Պ. Դոնաբեդեանի յօդուածի ամենաարժէքաւորը Սեն-Սաւեն վանքի ԺԱ.-ԺԲ. դարերի որմնանկարն է՝ նոյն Նոյեան տապանի որմնանկարն է՝ սիւնակամարաշար շինով, եռաստիճան, սիւնակամարաշար շինութեամբ, հեղեղից փրկուող մարդկանցով եւ կենդանիներով: Ըստ որում, շինութեան՝ հիմքում բոլորակ լինելու հաւանականութիւնը հաւաստուում է նաեւ ճակտոկանութիւնը հաւաստուում է նաեւ ճակտոկանութեան ձեւերի, ինչպէս Զուարթնոցում նաեւ մուտքերի: Յօդուածում հեղինակը է, թեք դրուածքով: Յօդուածում հեղինակը նշում է. «Թէեւ Սեն-Սաւենի որմնանկարի եւ Սենտ-Շապելի հարթաքանդակների նմանութիւնները սահմանափակ են, բայց որմնանկարի առկայութիւնը մեզ թոյլ է տալիս մտածելու, որ այդ պատկերը (Նոյեան տապանը եւ տապանի վրայ բարձր, եռայարկ, գուցէ բոլորակ, սիւնաշարքերով եւ կամարաշարքերով զարդարուած շէնքը) եւ կամարաշարքերով զարդարուած Սենտ-Շապելի քանդակների համար»²⁵:

Յօդուածագրի կարծիքով՝ Սեն-Սաւենի «Պարզունակօրէն պատկերուած յօրինուածքը բոլորովին չի յիշեցնում Զուարթնոցը»:²⁶ Մենք մեզ թոյլ ենք տալիս Սեն-Սա-

24 Պատրիկ Դոնաբեդեան, ԱԶ. աշխ., էջ 266:
 25 Նոյն տեղում, էջ 265:
 26 Նոյն տեղում, էջ 265:

24 Նոյն տեղում:

ւենում աւելին տեսնել: Եթէ Սեն-Շապելի եւ Ջուարթնոցի կապն արտայայտում է պատկերի միանման կոմպոզիցիայով՝ ծաւալատարածական յորինուածքների ընդհանրութեամբ, առանձին աստիճանների նոյնական համաչափութիւններով, յարդարանքի նոյնաձեւ մշակումով, բոլորակ պատուհանների առկայութեամբ եւ այլ կողմերով, ապա Սեն-Սաւենում որմնանկարի խոշորութիւնը թոյլ է տալիս տեսնել ճարտարապետական ձեւերի, նոյնիսկ որոշ մանրամասների նոյնութիւնը Ջուարթնոցի համապատասխան դրուագի հետ:

Այստեղ մարդիկ, նաեւ կենդանիները պատկերուած են «մարդակազմութեան» նոյն կանոններին համապատասխան, ինչպէս Սեն-Շապելում է. երկուստեք նոյնն են Նոյեան տապանն ու նրա վրայի շինութեան մանրամասները: Դեռ աւելին՝ Սեն-Սաւենի հարթաքանդակում շինութեան երրորդ աստիճանի յարդարանքը կազմող սիւնակամարաշարում սիւները զոյգ-զոյգ են եւ ունեն ընդհանուր խոյնակ՝ հայ ճարտարապետութեան ամենայատկանշական երեւոյթներից մէկը: Ճշտօրէն այդպէս է իրավիճակը Ջուարթնոցի եւ Գազկաշէնի մեծ թմբկապատերի դեկորատիւ սիւնակամարներում, այդպէս է նաեւ զուարթոցատիպ Բանակ տաճարում՝ համաձայն յուշարձանների ուէպ մնացորդների:

Այլ ճարտարապետական շրջանակներում սիւները բարձրանում, հասնում են հորիզոնական հեծանին՝ արխիտրալին, իսկ կամարները մնում են սիւներով ու հեծաններով ստեղծուած հարթութիւնների ներսում, մինչ հայ հին ճարտարապետութեան յուշարձաններում կամարներն անմիջականօրէն յենւում են սիւների խոյնակների վրայ (այս ձեւն աւելի ուշ տեսնում ենք նաեւ այլ ճարտարապետական շրջանակներում): Ճշտօրէն այդպէս է Սեն-Շապելի հարթաքանդակի շինութեան պատկերում,

նոյնն է նաեւ Սեն-Սաւենի որմնանկարներում:

Ահա եւ պարզուում է, որ ինչպէս Սեն-Սաւենում, այնպէս էլ Սեն-Շապելի քանդակներում պատկերուած շինութիւնը յորինուածքով կոնկրետ է, հաւաստի վերարտադրութիւն է ուէպ շինութեան: Նրանում ձեւերն արտայայտում են որոշակի ոճ: Այդ ոճը ո՛չ եզրիպտական է, ո՛չ յունական կամ հռոմէական. այն նոյնիսկ բիւզանդական-սիրիական է: Առանց մեզ համարձակութիւն վերագրելու՝ կարող ենք ասել, թէ այդ պատկերում դրոշմուած շինութիւնը հայ ճարտարապետութեան յուշարձան է: Ջուարթնոցից առաջ այդ յորինուածքով, այդպիսի արտաքին յարդարանքով աշխարհում մի այլ շինութիւն գոյութիւն չուներ (հասկանալի է, որ քանդակողն իր ստեղծագործութեան համար որպէս նախատիպ ունենալու էր շինութեան առաւել հնագոյն օրինակը):

Ասուածից հետեւում է, որ Սեն-Սաւենի որմնանկարի եւ Ջուարթնոցի ու իր նմանակների միջեւ անժխտելի է նմանութիւնը եւ որոշ մանրամասների նոյնութիւնը: Այս ուէպ իրողութիւն է, որին առաւել պիտի նայել՝ պարզ անհրաժեշտութիւն է:

Յիշեալ որմնանկարի՝ Պ. Դոնաբեդեանի կողմից իր յօդուածին առընթեր ներկայացնելը որպէս Սեն-Շապելի հարթաքանդակին ինչ-որ չափով նման եւ նրա համար նախօրինակ, նշան է նրա, որ վերջինիս գոյութեան փաստը եզակի երեւոյթ է ու ճիշտ է Ստ. Մնացականեանի առաջ քաշած այն վարկածը, թէ «...դա հէնց Քրիստոսի գերեզմանի վրայ կառուցուած ռոտոնդաձեւ տաճարն է, որի կերպարը, սկսած 6-7-րդ դարերից մինչեւ ուշ միջնադար եւ Առաջին մեր ժամանակները, լայն տարածուած է թէ՛ մանրանկարչութեան մէջ, թէ՛ զարդարուեստում»

(ընդգծումն իմն է - Տ. Մ.):²⁷ Ինչպէս տեսնում ենք, Ստ. Մնացականեանի թէ՛ առաջներում բերած օրինակները եւ թէ՛ ներկայ գրաւոր «չատ տարածուածները» այլ բաներ են, իսկ Սեն-Շապելի քանդակները՝ այլ, որոնց նման որեւէ բան, այնուամենայնիւ, նա չի կարողանում ներկայացնել:

Արդ, Սեն-Շապելի հարթաքանդակների նշանակութեան մասին Ջուարթնոցի ընդհանուր յորինուածքի ձեւերի ճշգրտման առումով մեր նախորդ հրատարակումներում գրել էինք. «Ի վերջոյ յիշեալ քանդակապատկերն ասում է, որ Ջուարթնոցը եղել է եռաստիճան (трехъярусный), եւ որ բոլոր աստիճանների հիմքում ունեցել է բոլորակ ձեւ»:²⁸ Հարցի ճարտարապետական կողմն այս է, որ մինչեւ հիմա պահպանում է իր այժմէականութիւնը:

Ահա այս եզրակացութիւնն է, որ առիթ է դարձել տարբեր յօդուածների երեւալուն՝ ուղղուած Սեն-Շապելի հարթաքանդակների՝ Ջուարթնոցի հետ ունեցած առնչութիւնների ժխտմանը:

Բանն այն է, որ Թորամանեանի վերակազմութեան, աւերակի ուէպ տուեալների, այս հարթաքանդակների եւ այլ նիւթերի հիման վրայ վերջնական ճանաչումն ի չիք է դարձնում Ստ. Մնացականեանի առաջարկած վերակազմութեան, տաճարի երկրորդ աստիճանի սահմաններում, արտաքուստ հիմքում խաչաձեւ նախագիծը, որը բոլոր արմատական հարցերում տարբեր է նախորդից, կրում է առաւելապէս վերացական բնոյթ ու չի հիմնւում աւերակի ուէպ, փաստական տուեալներին: Դեռ աւելին՝ գտնւում է նրանց հետ հակասական վիճակում: Մինչ Թորամանեանի նախագիծը շարունակում է մնալ բոլոր վերակազմութիւններից լաւագոյնը, ամենահաւանականը:

27 Ստեփանն Մնացականեան, Ջուարթնոցը եւ Առաջին մարտի յուշարձանները, էջ 209:

28 Տիրան Մարութեան, Մի Արտայայտ վկայութիւն. Առաջին, Ջուարթնոց եւ Առաջին մարտի տաճարներ, էջ 118:

ներից լաւագոյնը, ամենահաւանականը: Ամենահետաքրքիրը եւ նշանակութեամբ կարեւորն այն է, որ Սեն-Շապելի հարթաքանդակների նորովի մեկնաբանման վիճարկողների բերած օրինակները, հակառակ իրենց ցանկութեան, ուղղուած են իրենց թեզերի դէմ եւ միաժամանակ զգալի նպաստ են թորամանեանական վերակազմութեան հաւաստիութեան, քանի որ որպէս օրինակ բերուող բոլոր շինութիւններում բոլոր աստիճաններն իրենց հիմքում բոլորակ են:

Ճարտարապետական յորինուածքային տրամաբանութեամբ ճիշտը, բնականը սա է, հակառակը չկայ եւ լինելու բան չէ:

Աւելի տրամաբանական է մտածել, որ Նոյն իր տապանով ջրհեղեղից փրկում էր ոչ թէ «երկինք համբարձած Քրիստոսի երկրային գերեզմանը», այլ «Աստուծոյ տուեալները», որը ջրհեղեղից յետոյ պիտի գոյատեւէր եւ ծառայէր ըստ նշանակութեան:

Ամբողջ միջնադարի ընթացքում Հայաստանը կապուած է եղել ինչպէս Հարեւանների, այնպէս էլ Արեւելքի ու Արեւմուտքի հեռաւոր երկրների հետ: Այս պայմուտքի հեռաւոր երկրների հետ: Այս պայմաններում կարելի է տարակուսել, թէ մաններում կարելի է տարակուսել, թէ Ջուարթնոցի պատկերը կարող էր յայտնուել Ֆրանսիայում: Եւ վերջապէս, ինչքան որ Ֆրանսիայում, որ է. ժ. դարերում մեծ պիտի խանգարէր, որ է. ժ. դարերում մեծ պիտի ստացած աննախադէպ կոթողի իւրօրինակ յորինուածքն իր մանրամասներով իրենաւ Ֆրանսիայում ու արձայայտի դառնար Ֆրանսիայում ու արձաքանքը յարատեւէր մինչեւ ժ.Գ. դար:

Պ. Դոնաբեդեանի կարծիքով՝ «Սեն-Սաւենի որմնանկարի գոյութեան փաստը, ինքնին, աւելի հաւանական է դարձնում այն վարկածը, ըստ որի Սեն-Շապելի քանդակի նմանութիւնը Ջուարթնոցի եւ Գազկաշէնի հետ պատահական բնոյթ է կրում»:²⁹

Մենք Հնարաւոր ենք համարում, ըն-

29 Պատրիկ Դոնաբեդեան, Աշխատ. էջ 266:

դուներով ողջ վերոյիշեալը, յանգել տրամադծորէն հակառակ եզրակացութեան, որ Սեն-Շապելից շատ էլ չտարբերուող Սեն-Սաւենի որմնանկարի գոյութեան փաստը դեռեւս ժԱ.-ԺԲ. դարերում առաւել հաւաստի է դարձնում այն վարկածը, ըստ որի. ա) Սեն-Շապելի հարթաքանդակը ստեղծուել է տաճարի կառուցման ժամանակներում (1243-1248 թթ.), եւ եթէ այն երբեւէ ինչ-որ չափով վնասուել է, ապա վերականգնուել է ճշտորէն սկզբնականի ձեւով, բ) Սեն-Շապելի քանդակը, նաեւ նրանից վաղ՝ ժԱ.-ԺԲ. դարերում իրականացուած Սեն-Սաւենի որմնանկարը հանդիսանում են դեռեւս է. դարի 40-50-ական թուականներին Արարատեան դաշտում կառուցուած Զուարթնոց տաճարի վերարտադրութիւնը, գ) ֆրանսիական արուեստի այդ յուշարձաններում աւելի քան որոշակի է հայ ճարտարապետութեան ոճական արտայայտութիւնը, մի երեւոյթ, որի գոյութիւնը հնարաւոր է դարձել շնորհիւ տուեալ յուշարձանների կերտմանը հայ արուեստագէտների մասնակցութեան:

Անցեալ տարուայ [1978 թ.] սեպտեմբերին Երեւանում տեղի ունեցաւ հայ արուեստին ու ճարտարապետութեանը նուիրուած երկրորդ միջազգային սիմպոզիումը: Մինչ այդ նորից այցելելով Զուարթնոց, ցանկանալով, որ հայրենի եւ օտարազգի գիտնականներն ու այցելուներն առաւել բարեկարգ տեսնեն յուշարձանը՝ «Երեկոյեան Երեւան» թերթում մի քանի տողով ներկայացրեցինք առաջարկներ³⁰: Դրանց թւում, մասնաւորապէս, յիշուում էին տարիներ առաջ մասնակի վերականգնման ժամանակ հարաւարեւելակողմի մի հանգոյցում իրականացուած սխալի շտկման, բազմաթիւ կարեւոր բեկորների պահպանութեան բարելաւման եւ վերջիններիս հա-

շուտման՝ քարտարան ունենալու յոյժ անհրաժեշտութիւնը:

Սիմպոզիումից յետոյ՝ նոր այցելութիւնների ընթացքում, պարզ դարձաւ, որ յուշարձանում տեղաշարժեր տեղի ունեցել էին, սակայն ինչպիսի՞նք: Վերեւում յիշատակուած սխալը տարիներ ի վեր շարունակուած է պահպանուել խիստ անձեռնմխելիբոլոր բեկորները մնում են նախկին վիճակում, մի տարբերութեամբ միայն, որ թէպէտ առանց քարտերի եւ անոտացիայի, սակայն համարակալուել են, բայց եւ այնպէս՝ դուրս թողնելով որպէս «նշանակութիւն չունեցող», սակայն մեր գնահատմամբ՝ կարեւորագոյն բեկորներից որոշ քանակ: Իսկ թանգարանում... նրա տնօրէն Վարդան Յարութիւնեանի սեփական նախաձեռնութեամբ սիմպոզիումին նախորդած օրերին պատից իջեցուել եւ «պահեստաւորուել է» հետաքրքրագոյն ցուցանմուշներից՝ Փարիզի Սեն-Շապելի այն բարձրաքանդակի լուսանկարը, որը մեր հետազօտողներից մի քանիսի բացառութեամբ, ճանաչուում է որպէս Զուարթնոցի իւրայատուկ յօրինուածքի կրկնապատկեր:

Պարզուում է, որ թանգարանի տնօրէն Վարդան Յարութիւնեանը, ընթերցելով Պ. Դոնաբեդեանի ինֆորմացիա-յօդուածը վերոյիշեալ քանդակների վերաբերեալ, հարցը համարել է լուծուած յօդուտ յօդուածագրի, որ այդ «...քանդակի նմանութիւնը Զուարթնոցի եւ Գագկաշէնի հետ պատահական բնոյթ է կրում» եւ որ նրա յետագայ ներկայութիւնը թանգարանում, այն էլ՝ սիմպոզիումի օրերին եւ յետոյ, աւելորդ է, եւ այն պարզապէս հանուել է ցուցադրութիւնից:

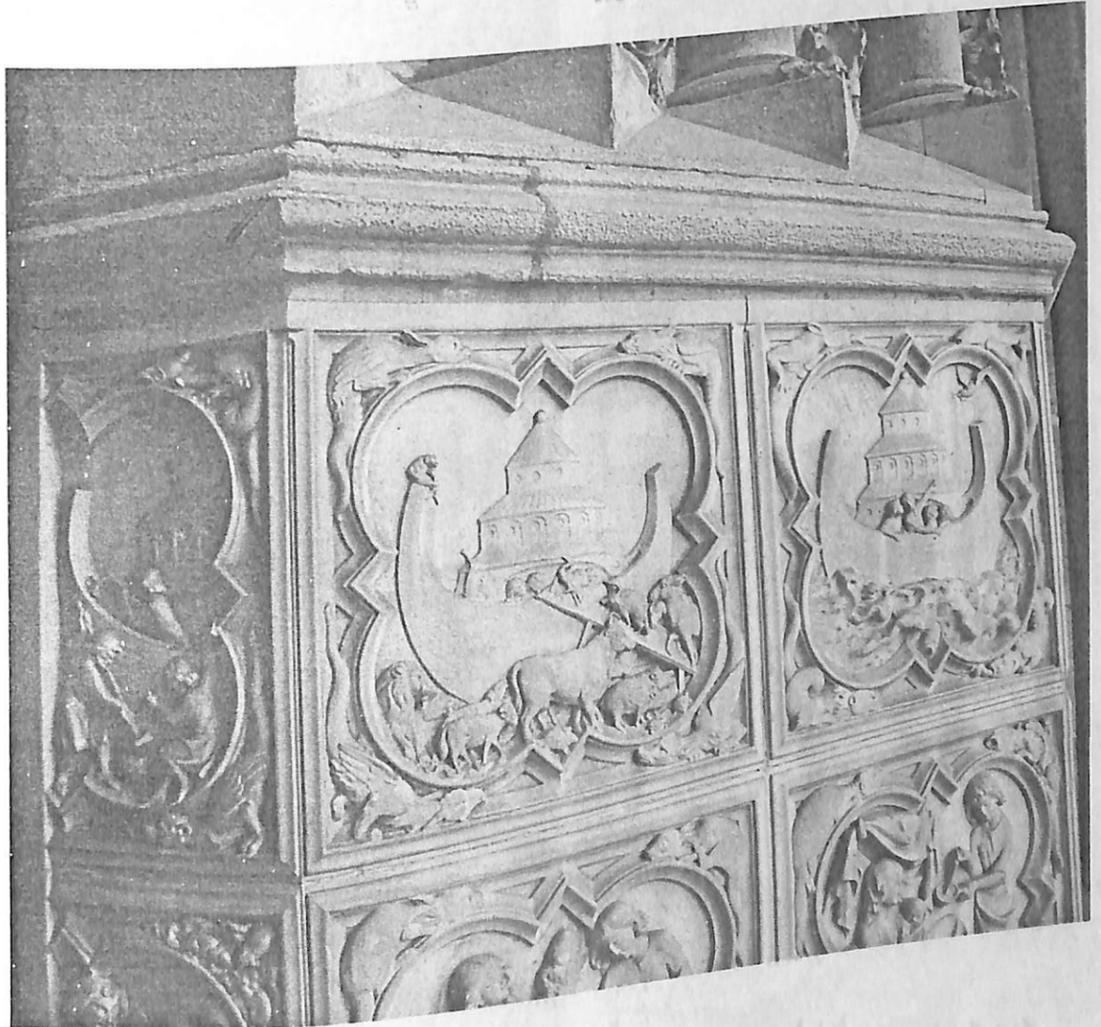
Նկատի ունենալով, որ Պ. Դոնաբեդեանի վերոյիշեալ յօդուածն իրերի վիճակում ոչինչ չի փոխում, դեռ աւելին՝ նրանում բերուած որոշ տուեալներ խորացնում են Սեն-Շապելի քանդակների եւ Զուարթնոցի առնչութիւնների միազամայն հաւաստի լինելը, մի բան, որ մեծ թուով մաս-

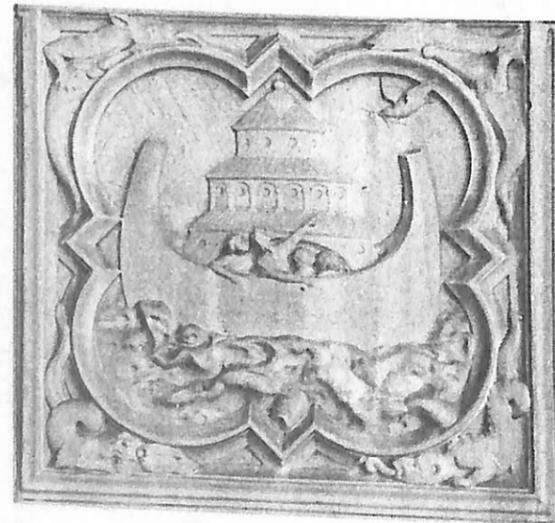
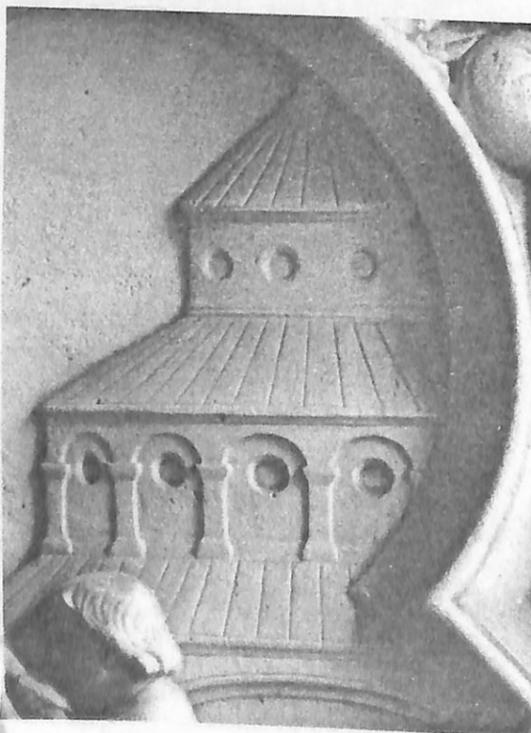
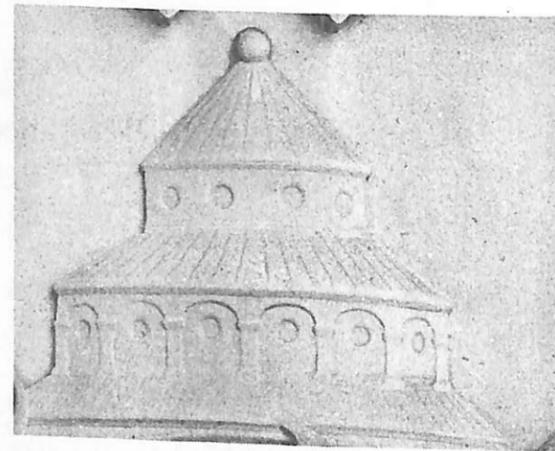
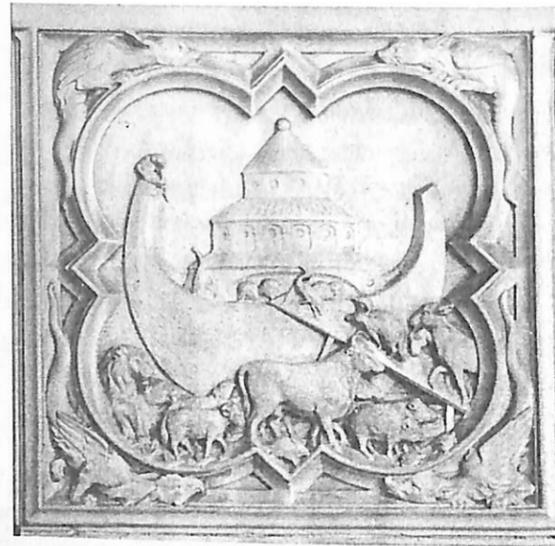
30 Տե՛ս Տիրան Մարութեան, «Միայն երեք բեկոր (պրպտումներ Զուարթնոցի աւերակում)».- «Երեկոյեան Երեւան», 1 ապրիլի 1978 թ., թիւ 77:

նագէտների մօտ որեւէ կասկած չի յարուցում, կարծում եմ, որ Հայկական ՍՍՀ Պետշինի յուշարձանների նորոգման վարչութիւնը հնարաւոր կը համարի թանգարանի ցուցադրութիւն վերադարձնել Սեն-Շապելի բարձրաքանդակի լուսանկարը, թե-

րեւս տեղ կը յատկացուի նաեւ միւս երկու քանդակների, ինչպէս եւ Սեն-Սաւենի որմնանկարի լուսանկարներին:

[1979 թ.]

ՊՍԱԿԻ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՈՒ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՏԱՐՐԵՐԻ ՄԻԱԽԱՌՆՈՒՄԸ ԶԵՌԱԳԻՐ ՄԱՇՏՈՑՆԵՐՈՒՄ (ՄԻ ԶԵՌԱԳՐԻ ՇՈՒՐՋ)

Անահիտ Մխիթարեան

Ամուսնութեան եւ Հարսանեկան արարողութիւնների մասին մենք տեղեկանում ենք ոչ միայն Հայ մատենագրութիւնից ու ազգագրական նիւթերից, այլեւ ձեռագիր աղբիւրներից (ժողովածոներ, քարոզարձեր ու կանոնագրքեր), յատկապէս՝ Մաշտոցներից, որտեղ ամբողջանում է եկեղեցու խորհուրդներից մէկը՝ Պսակի կարգը:

Ուսումնասիրութիւններից պարզուել է, որ կան Պսակի կարգին վերաբերող ձեռագիր նիւթեր, որոնք հիմնականում նույն են, ինչ տպագիր Մաշտոցներում, բայց կան եւ այնպիսիները, որոնք դուրս են մնացել տպագիր Մաշտոցներից, բայց, բարեբախտաբար, պահպանուել են: Եւ այդ պահպանուած պատճառները ոչ միայն նորութիւն են իրենց բովանդակութեամբ, այլեւ արժէքաւոր՝ եւ արարողակարգերի յաւելումով, եւ մեկնութիւններով:

Ուշագրաւ են յատկապէս նմանատիպ ձեռագիր Մաշտոցները, որտեղ աւելի է դրսևորուում ծէսի հնագոյն լինելը: Դրանք նաեւ մեծ արժէք են ներկայացնում թէ՛ Հայ մատենագրութեան պատմութեան եւ թէ՛ ազգագրութեան Համար: Ընդ որում, իւրաքանչիւր ազգագրական շրջան կամ պատմաաշխարհագրական վայր այն կատարում է իր բարքերի ու սովորոյթների համաձայն. անգամ այդ տարբերութիւնները դրսևորուում են եկեղեցական արարողութիւններում: Դրանով էլ հէնց պայմանաւորուում են ձեռագիր Մաշտոցների տարբերութիւնները:

Մենք անդրադարձել ենք դրանցից մէկին, որի մէջ պսակի արարողութիւնը

հիմնականում ներկայացուած է շարականներով, որտեղ միախառնուել են նաեւ ժողովրդական տարրերը: Խօսքը ժէ., ժԸ. դարերի ձեռագիր Մաշտոցի մասին է, որը գրուել է կաֆայում, իսկ յետագայում ընդօրինակուել է Նախիջևանում¹:

Ստորեւ ներկայացնում ենք շարականները, բայց ոչ ամբողջութեամբ. որոնց գլուխներից պարզ է դառնում նիւթի ծիսական բովանդակութիւնը:

Մաշտոցներում սովորաբար տեղ են գտել բնոյթով ու թեմատիկ նիւթով համագտակաբար ընտրուած շարականներ, պատասխանաբար ընտրուած շարականներ, սաղմոսներ ու աստուածաշնչեան հասուածներ, որոնք կատարուում են եկեղեցում Պսակի կարգի ժամանակ:

Գլուխ Ա. Շարական նշան արհնութեան (1ա)

«Նշանաւ յամենայն խաչիւրդ Բրիստոս, պահպանեա՛ զմեզ մարդասէր, յաներեւոյ թըշնամոյն, զի դու միայն ես թագաւոր փառաց, արհնեալ յարիտեան»:

Նշանօրհնէքի արարողութեան ժամանակ եկեղեցում հնչում են շարականներ, սաղմոսներ ու աղօթքներ, որոնց բովանդակութիւնը համապատասխանում է արարողութեանը: Պարզապէս պէտք է յիշենք, որ ըստ քրիստոնէական մեկնաբանութեան եկեղեցին նմանեցուած է Հարսի, իսկ Բրիստոսը՝ փեսայի:

¹ ՄՄ, ձեռ. 8406. Մաշտոց ձեռագր. ժէ., ժԸ. դդ.: Նախիջևան: ԼՂ 1ա-109ա: Ձեռագիրն ունի յիշատակարան, որը գրուել է յետագայում՝ ժԸ. դարում. իսկ ծիսական միջոց ժ.Ձ.-ժ.Է. դարի է: